

MARC FERRI RAMÍREZ*

*EL DESCUBRIMIENTO DEL MEDITERRANI.
EL PLA NACIONAL D'OBRES
HIDRÀULIQUES A LA CONCA DEL
XÚQUER*

RESUMEN

El Pla Nacional d'Obres Hidràuliques de 1933 va ser el resultat de tres dècades de treballs dels organismes hidrològics sorgits amb el Regeneracionisme. Va ser concebut per resoldre les mancances hídriques dels regadius mediterranis amb la construcció d'embassaments i els transvasaments entre conques. La construcció d'embassaments al Xúquer, per regular el riu, era un element clau. La creació de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer en 1934, en reforçar el control dels usuaris sobre el riu, complicà l'aplicació del pla, que va ser abandonat amb la Guerra Civil.

PARAULES CLAU: Planificació hidràulica, enginyeria de camins, II República espanyola, embassaments, Xúquer.

ABSTRACT

THE DISCOVERY OF THE MEDITERRANEAN. THE NATIONAL PLAN OF HYDRAULIC WORKS IN THE JÚCAR BASIN

The National Plan of Hydraulic Works of 1933 was the result of three decades of dedication of the hydrological institutions developed by the *Regeneracionismo*. The Plan was conceived to solve the shortcomings of the Mediterranean irrigation areas by the construction of dams and the diversions between watersheds. Damming the Júcar to regulate the river was a key element. The creation of the *Confederación Hidrográfica del Júcar* in 1934, reinforcing the control of users over the river, complicated the implementation of the plan, which was abandoned with the Civil War.

KEY WORDS: Hydraulic planning, civil engineering, II Spanish Republic, dams, Júcar River.

INTRODUCCIÓ

La política regeneracionista, predominant els anys posteriors a la crisi del 98, va situar les obres hidràuliques al bell mig de les polítiques d'obres públiques per primera vegada en més de mig segle. Un canvi de concepció que, si bé no va produir uns efectes immediats, serví per establir unes bases sòlides per a l'*hidraulisme* de les dècades posteriors (ORTEGA CANTERO, 1999). El projecte regeneracionista -a diferència del que havia estat la tradició al

* Universitat de València.
Data de recepció: setembre 2012. Data d'acceptació: desembre 2012

segle precedent- permeté la instauració d'organismes permanents i eficients. En concret, el desenvolupament de les noves *Divisiones de Trabajos Hidráulicos* en maig de 1900, en el marc del *Plan General de Canales y Pantanos* (Pla Gasset), va oferir una oportunitat immillorable als joves enginyers de camins per assolir amb rapidesa destins estables i amb bona projecció, el que va facilitar l'especialització dels membres del cos dedicats a obres hidràuliques (MATEU, 1996).

Els dos exemples més notables d'aquestes promocions d'enginyers que trobaren la seua vocació en les obres hidràuliques foren Manuel Lorenzo Pardo i Fausto Elío Torres¹. Amb carreres paral·leles –i en alguns moments confluents–, arribaren a les divisions hidràuliques els primers anys del segle XX i durant les dècades posteriors passaren a encapçalar aquests organismes. Açò els permeté marcar una clara continuïtat, com veurem, en els criteris de gestió de les divisions del Xúquer i l'Ebre. Aquesta posició, en arribar la II República, els convertí en els mentors tècnics de la planificació.

Aquestes dues personalitats de la hidràulica espanyola col·laboraren estretament en la preparació del Pla Nacional d'Obres Hidràuliques de 1933, obra dirigida per Lorenzo Pardo, però que comptà amb una destacadíssima participació d'Elío Torres. L'aspecte central del Pla Nacional va ser la seua *orientació mediterrània*, ja que pretenia redistribuir els cabals entre la vessant mediterrània i atlàntica mitjançant el transvasament de cabals de la capçalera del Tajo cap a diferents rius mediterranis a partir de la construcció d'un *hiperembassament* a Alarcón, a la conca del Xúquer. Un projecte en el que resultaven fonamentals les tres dècades d'experiència de Fausto Elío en els rius valencians.

REGENERACIONISME HIDRÀULIC A LA CONCA DEL XÚQUER (1900-1931)

L'execució del Pla Gasset en la divisió del Xúquer va implicar la posada en marxa d'estudis sistemàtics sobre el règim dels rius, que varen proporcionar una valuosa informació per als posteriors treballs de regulació. En concret, s'establí un servei d'aforaments organitzat per zones "i a partir de 1912 s'inicià la publicació de l'anuari dels aforaments dels rius espanyols" que demostraren la violència de les revingudes dels rius mediterranis (MATEU *et al*, 2012). En 1900 s'instaurà un servei de previsió i anunci de crescudes, que en la conca del Xúquer atenia especialment a la vila d'Alzira, situada *en el emplazamiento más desfavorable*. Confirmant-se les pitjors sospites, el riu patí una crescuda en 1916. Aquesta demostrà la dificultat de preveure les revingudes al Xúquer, ja que la concentració de fortes pluges al tram més baix provocà en dos dies un augment dels cabals de fins a 8'5 metres i una inundació d'Alzira (MATEU, 2003).

El Pla Gasset incloïa un total de 205 obres hidràuliques a tot l'estat. A la conca del Xúquer s'aprovaren tres propostes d'abast reduït; millores als regadius històrics –canal de Polinyà, regadius del Xúquer²– i construcció de menuts embassaments als afluents propers a les hortes històriques –pantà de El *Sabinar*³–. En anys posteriors, en la divisió

¹ Lorenzo Pardo, de la promoció de 1903, recordava els seus primers destins com a enginyer ajudant en places provisionals en les que "*los jefes eran los primeros en considerarnos como algo transitorio, provisional y pasajero*". Ja en 1919 assenyala que la reorganització dels serveis hidràulics se li havia presentat com una oportunitat per a escapar del rosari de destins temporals i merament administratius amb que tradicionalment es trobaven els joves enginyers (LORENZO PARDO, 1919).

² El canal de Polinyà era una nova derivació del Xúquer, amb la que es posaria en reg 800 hectàrees al terme. També es plantejava la posada en reg d'altres zones aigües avall d'Antella (*Gaceta de Madrid*, 27-4-1902).

³ Al barranc del mateix nom, serviria per regar 300 hectàrees a Aiora.

del Xúquer s'aparcaren els projectes del pla Gasset per tal d'atendre demandes més immediates dels regants com la reparació dels embassaments històrics d'Elx i Almansa. Fausto Elío presentà el projecte de reforma del pantà d'Almansa en 1911, i dirigí les obres, iniciades en 1914 (MATEU, 1996). En la reparació d'aquest pantà del segle XVI s'assajà el patró del que hauria d'estar habitual a les intervencions hidràuliques regeneracionistes: una generosa inversió estatal animava l'arrancada de les obres, tot i que els regants aportaven bona part de la inversió i retenien la futura gestió del pantà. Una política que no sempre assegurava l'èxit dels projectes. En Almansa el deute dels regants amb l'administració provocà la paralització de les obres entre 1923 i 1926, que es completaren cap a 1931⁴.

Els successius "plans extraordinaris" posteriors al de 1902 serviren per situar els estudis d'embassaments com a l'element clau en la planificació hidràulica nacional. Superat un segle XIX en el que l'escassetat de gran inversions i els dubtes tècnics provocaren la pràctica desaparició d'aquestes construccions, les esperances de desenvolupament hidràulic del país s'anaren centrant en l'execució de pantans de regulació als afluents dels grans rius. Així, el Pla de 1909 ja va incloure al riu Túria la construcció del pantà de Buseo, i el de 1912 els de Benagéber i Molino del Marqués⁵. Els primers resultats, en tot cas, es feren esperar –com veurem– fins ben entrada la dècada de 1920.

La construcció d'embassaments a les capçaleres dels grans rius peninsulars topetava, a més de les dificultats tècniques, amb el temor dels regants tradicionals, ja que obria la porta a canvis en la gestió fluvial i una hipotètica pèrdua del control sobre les aigües. Aquesta situació es desbloquejà progressivament durant les primeres dècades del segle XX quan es donà un clima social favorable a la política hidràulica, en bona part dirigit per enginyers de camins. La manera d'acontentar als regants, com hem comprovat, va ser animar-los a participar directament en les obres d'embassament, dels que serien cofinançadors i propietaris, al temps que es beneficiaven de l'ajuda de l'estat, materialitzada en una forta inversió i en la direcció tècnica dels enginyers del cos de camins.

Els primers embassaments projectats per la *División de Trabajos Hidráulicos del Júcar* es centraren al Túria, on confluïen unes millors condicions fluvials i geològiques i les angoixants necessitats d'aigua de l'Horta de València (SANCHIS, 2012). En 1903 s'iniciaren els treballs al pantà de Buseo, situat en la vall del mateix nom, i no es varen concloure fins 1915. L'escassa importància de Buseo és un bon símbol de les limitacions de l'enginyeria de preses dels primers anys del segle XX. L'elecció de l'emplaçament sobre el Xera, un pobre affluent, i els escassos 40 metres d'alçada de la presa, és senyal de les inseguretats dels tècnics d'aquells anys. González Gándara, enginyer del projecte, qualificava la capacitat d'embassament del pantà –set milions i mig de metres cúbics– com *de escasa importància*, el que no llevava que en 1934 –en paraules de Fausto Elío– ja haguera salvat *en diferentes ocasiones, las cosechas de verano de la Vega de Valencia*⁶.

L'altre pantà que es projectà al Túria en aquests anys va ser el de Benagéber, seguint l'avantprojecte de José Marqués. El projecte final, de 1931, implicava l'alçat d'una presa

⁴ A Almansa, l'enginyer Daniel Dicenta recomanà que l'estat "posara el pantà sota la seua protecció", en tractar-se de la primera presa del seu gènere construïda a Espanya, i mancar la comunitat de regants d'ingressos suficients. Els regants assumiren el 50%, que abonarien en 20 anys; percentatge que l'estat elevà fins al 60% (PEREDA, 2006).

⁵ Els redactors del PNOH de 1933 interpretaven que l'únic pla previ havia estat el de 1902, i que els posteriors eren mers afegits. Al volum II del Pla de 1933 es recullen els llistats d'obres dels diferents plans hidràulics. Lorenzo Pardo (1933), Sanchis (2012) i Sanchis i Gómez (2012) aporten informació més extensa.

⁶ Les obres s'iniciaren pel Reial Decret de 30-10-1903 (ROP, 1915:409-414; ELÍO TORRES, 1934).

de 95 metres i 165 hm³ de capacitat, que posaria en reg 16.000 hectàrees de superfície als voltants de Lliria i garantiria els regs de l'horta i l'abastiment de la ciutat de València. El projecte, paralitzat durant més d'una dècada, va agafar força al caliu de la mobilització dels llauradors de l'Horta de València durant la dictadura de Primo de Rivera i la seua construcció –rebatejat el pantà en honor a Blasco Ibáñez– no s'inicià fins abril de 1932⁷.

El de Benagéber és una mostra dels nous criteris de construcció de preses que s'imposaren ja avançada la dècada de 1910: la construcció d'embassaments de major capacitat als rius principals de les conques. Un canvi que demostra la creixent confiança dels enginyers espanyols que acompanyava a la introducció de noves tecnologies constructives. El canvi implicava un gir copernicà a les perspectives d'aprofitament dels grans rius peninsulars, ja que possibilitaven una regulació del conjunt de la conca, a càrrec de les futures confederacions hidrogràfiques⁸.

Com a responsable dels aforaments del Xúquer i Túria –dels que es disposava de dades fiables d'ençà 1911–, Fausto Elío va defensar, front al criteri d'altres enginyers de la divisió, l'establiment de sobreexidors de major capacitat als projectes de Domeño i Benagéber⁹.

L'ORIENTACIÓ MEDITERRÀNIA DEL PNOH DE 1933

Malgrat el fracàs amb que s'havia saldat el Pla Gasset –massa ambiciós per a les limitacions tècniques i pressupostàries del seu temps– és també evident que provocà un allau d'estudis i projectes i permeté l'especialització en hidràulica de part del Cos d'Enginyers de Camins, amb el que s'establiren les bases per a la política hidràulica posterior. Un treball que començaria a produir efectes als pas d'un parell de dècades.

L'exemple més primerenc d'aquesta dedicació d'alguns enginyers es trobava a l'Ebre, que hauria de ser un model per a la resta de conques. Manuel Lorenzo Pardo havia estat destinat en 1906 a la *División de trabajos hidrológicos del Ebro*, on va dedicar-se durant dues dècades als estudis hidrològics fins esdevindre figura molt destacada de la política hidràulica espanyola. La seua creixent importància no sols s'explica per la seua notable capacitat tècnica. També influí el seu destí a Saragossa, on al potencial econòmic de l'Ebre, es sumava el record de Joaquín Costa, que facilità una major predisposició de la societat i les autoritats vers els regadius. A l'Ebre, Lorenzo Pardo establí el model de regulació fluvial que s'acabaria estenent a altres conques amb el Pla Nacional de 1933: la construcció d'un gran embassament en la capçalera del riu permetia una, llavors innovadora, regulació hiperanual –es rebalsava aigua dels anys abundants per a minvar l'efecte de les sequeres¹⁰–.

La seua figura adquirí una importància nacional en 1926, coincidint amb la designació de Rafael Benjumea, comte de Guadalhorce –un dinàmic i exitós enginyer de camins malagueny– com a ministre de Foment per Primo de Rivera. Benjumea va situar les

⁷ El pantà de Loriguilla, actuaia com a complement del de Benagéber, i la capacitat d'embassament superaria, entre els dos pantans, els 200 milions de metres cúbics (*Almanaque de Las Provincias*, 1932:141).

⁸ Una bona mostra de la irrupció d'una nova concepció de la gestió hidrològica va ser la celebració del *I Congreso Nacional de Riegos* a Saragossa en 1913 (MATEU, 1996). Algunes de les ponències plantejaven assumptes tan innovadors per al seu moment com l'estatalització de les grans obres hidràuliques i la gestió unificada de tota la conca hidràulica de l'Ebre (MARCUELLO, 1990).

⁹ En els dos casos proposava sobreexidors de 2.000 m³/s, el que pràcticament quadruplicava la màxima crescuda coneguda a la zona de Domeño. Una valoració que el seu superior Arturo Monfort, considerà exagerada.

¹⁰ El projecte d'embassament a Reinoso va ser presentat en 1917 i aprovat en 1921 després d'una important mobilització política i social a Aragó, encara que l'inici de les obres es va ajornar sis anys (MARCUELLO, 1990).

obres públiques al bell mig de les polítiques de la dictadura i com a part dels seus plans, inspirat per Lorenzo Pardo, en març de 1926 va crear les *Confederaciones sindicales hidrográficas* i aprovà la creació de la de l'Ebre, en la que aquest enginyer ocupà la direcció tècnica. La Confederació de l'Ebre va ser capdavantera en la nova política hidràulica de la dictadura, que va tindre una aplicació molt variable a la resta de les conques. A l'Ebre es produí una notable campanya de difusió –amb visita del dictador inclosa– i un procés accelerat de construcció de pantans tot al llarg de la conca, en estreta col·laboració entre regants i empreses hidroelèctriques –que participaven en la gestió del riu¹¹–.

La instauració de la República posà en quarentena les polítiques de la dictadura, també les d'obres públiques. Lorenzo Pardo va ser destituït de la direcció de la Confederació de l'Ebre en agost de 1931, al temps que es reformava l'organització de les confederacions –ara denominades *Mancomunidades hidrográficas*–. Malgrat tot, l'ostracisme de Lorenzo Pardo apenes durà un any. El govern del Bienni 1931-1933 encetà un ambiciós projecte de reforma agrària i lligat a aquest, el ministre d'obres públiques, el socialista Indalecio Prieto impulsà un nou Pla Nacional d'Obres Hidràuliques. Eren projectes complementaris: la reforma agrària es centrava a Andalusia, Extremadura i algunes províncies castellanès, i el pla d'obres hidràuliques pararia atenció especial a les tres províncies valencianes, Múrcia i Almeria (MARCUELLO, 1990).

A començaments de 1932, Prieto va encomanar a Lorenzo Pardo la realització de *estudios hidrográficos orientados a la formación de un plan completo y nacional*; un encàrrec que retornà a Lorenzo Pardo al capdavant de la política hidràulica estatal¹². La plasmació legal d'aquesta proposta es va materialitzar el 22 de febrer de 1933 amb la creació del *Centro de Estudios Hidrográficos* que es faria càrrec de la redacció del Pla d'Obres Hidràuliques¹³.

En 1932 la vella col·laboració entre Lorenzo Pardo i Fausto Elío es tornà més estreta durant la preparació del Pla Nacional d'Obres Hidràuliques. Els dos enginyers estaven units per una llarga amistat que es remuntava als seus temps a l'Escola de Camins, on Lorenzo Pardo estudiava en un curs superior, tot i que era més jove. En 1932, coincidint amb una etapa de dificultats professionals i personals –*horas amargas de desilusión y desesperanza*– Lorenzo Pardo, encarregat de preparar el Pla Nacional, es desplaçà a València. Ací va comptar amb la col·laboració del seu vell amic per tal de traçar les línies principals del Pla per als regadius mediterranis, precisament la regió en que es presentaven les transformacions més ambicioses i potencialment més polèmiques¹⁴.

¹¹ Les confederacions naixen amb l'objectiu de centralitzar els serveis de caràcter hidràulic –direcció i arxius– en una mateixa dependència per cada conca, el que implicava unificar la gestió del riu. Entre 1927 i 1929 es crearen les confederacions del Duero, el Guadalquivir, el Segura, el Pirineu Oriental i el Tajo; però tingueren un curt desenvolupament normatiu que restà paralitzat amb la caiguda de la dictadura en 1930 (MARCUELLO, 1990).

¹² Així ho explicava Lorenzo Pardo a l'assemblea celebrada en Alacant el 26-2-1933 (LORENZO PARDO, 1933). Les seues activitats al ministeri d'Obres Públiques varen coincidir amb els ministeris de Indalecio Prieto (de desembre de 1931 a setembre de 1933) i Guerra del Río (entre setembre de 1933 i octubre de 1934), profans en política hidràulica que pràcticament deixaren la direcció en mans de l'enginyer.

¹³ El projecte inicial era realitzar amb urgència un llistat d'obres de reg pensades per combatre el creixent atur, però va anar adquirint extensió fins a esdevindre un pla general. El primer dedicat a les obres hidràuliques ja que, a diferència de les carreteres, ferrocarrils i ports –que havien comptat amb plans generals al llarg del segle XIX– l'assumpció de les obres hidràuliques com un deure de l'estat no va tindre una completa plasmació en la planificació estatal fins ben avançat el segle XX (COH, 1934).

¹⁴ En la seua obra parcialment autobiogràfica *Uriarte* –dedicada al company d'estudis i amic del mateix nom– Lorenzo Pardo es referia a Fausto Elío com un company amb qui mantenia la *mayor intimidad*, i amb qui, pel que pareix, es cartejava amb certa regularitat. Elío era tres anys major (LORENZO PARDO, 1919). Quan explicava el moment en que esbossaren entre els dos el Pla Nacional, en 1932 a València, Lorenzo Pardo li dedicava els majors elogis. Un exemple a *El Mercantil Valenciano* 9-11-34.

Avalat per dècades d'experiència en els rius valencians, Elío va tindre una destacadíssima participació en la redacció del Pla Nacional d'Obres Hidràuliques de 1933. Un projecte certament ambiciós que venia a plasmar, amb tres dècades de retard, els anhels del regeneracionisme hidràulic.

Elío, per ascens, havia estat traslladat breument a la *Jefatura de Obras Públicas* de València en juny de 1931, coincidint amb la implantació del règim republicà. En aquest destí va romandre poc més d'un any, ja que va tornar poc després als treballs hidràulics en ser nomenat, en novembre de 1932, enginyer director de las *Obras de Regulación y aprovechamiento de los ríos Júcar, Túrria y sus afluentes*. Càrrec del que ja passà, en octubre de 1934, al d'enginyer director de la futura *Confederación Hidrográfica del Júcar*.

LA REGULACIÓ DELS RIUS XÚQUER I TÚRIA

Tan prompte com s'iniciaren els estudis previs a principis de 1932, els autors del Pla es fixaren com a objectiu resoldre l'oblit en el que els plans previs havien deixat a les conques del Xúquer, Túrria i Segura; el que denominaren el *descubrimiento del Mediterráneo* (LORENZO PARDO, 1933:12). Si el centre de la política hidràulica de la dictadura havia estat la conca de l'Ebre, el nou pla d'obres hidràuliques republicà va parar una especial atenció a la façana mediterrània i singularment al Xúquer. Les estades a València al llarg de 1932 tenien l'objectiu de conèixer de primera mà els projectes de la *Delegación de Servicios Hidráulicos del Júcar*, en especial en el que respecta als plans de regulació del Xúquer i el Túrria. Al llarg d'aquestes visites es va forjar el futur *Plan de Riegos de Levante* (MATEU, 1996).

En aquest moment ja era urgent la necessitat d'organitzar les conques del Xúquer i el Túrria on, als poderosos interessos dels regants tradicionals, s'estaven sumant un seguit de projectes hidroelèctrics que implicaven la construcció de preses de regulació, que en cas de dur-se a terme dificultarien enormement la regulació estatal. El que estava en joc era la futura gestió fluvial de les conques, ja que la dictadura de Primo de Rivera havia concedit a empreses elèctriques l'explotació d'alguns trams; concessions que el ministre Indalecio Prieto pretenia revocar per garantir la preeminència dels interessos públics (MATEU, 2011). Al Túrria les peticions de l'empresa *Regadíos y Energía de Valencia S.A.* (REVA) havien provocat una notable campanya d'oposició entre els regants a partir de 1928 (SANCHIS, 2012).

Al Xúquer i el Cabriol, on la construcció d'embassaments de regulació estava menys avançada, l'activitat de les elèctriques era encara major, ja que disposaven d'un elevat potencial i una situació estratègica a mitjan camí entre Madrid i València. Condicions que havien atret a la *Sociedad Hidroeléctrica Española* (HE), que a l'alçada de 1932 ja comptava amb huit salts hidràulics al Xúquer, el Cabriol i el Guadazón, el que convertia aquesta conca en la segona més explotada de l'estat, sols per darrere de l'Ebre. Com al Túrria, el final de la dictadura de Primo de Rivera coincidí amb l'entrada de nous interessos industrials. El temor dels regants de La Ribera a la possible aprovació d'aquests nous projectes els portaren a establir en 1931 una aliança estratègica amb HE per tal de blindar el riu front a nous usuaris¹⁵.

¹⁵ REVA sol·licità la concessió dels pantans d'Enguïdanos i Alarcón -també reclamat per HE-, i Fernando Portillo Valcárcel demanà la concessió d'aquests dos pantans i els de Jalance i Tous, a més d'altres dos embassaments laterals i un seguit de canals per posar en reg amplies extensions (MATEU, 2010). Les peticions de Portillo i REVA es basaven en *Datos y tanteos* presentats per la Divisió Hidràulica del Xúquer al Congrés de Regs de València (ELÍO TORRES, 1934).

El ministre Indalecio Prieto, en el moment de revisar l'organització de la política hidràulica estatal, es trobà confrontat a un panorama certament complex. L'interès de l'estat, que pensava fer prevaldre, passava per compensar la carència d'aigües en algunes de les conques i reduir l'elevat atur agrari. El lliure accés a l'aigua, però, estava limitat pels interessos dels regants tradicionals i per la ràpida expansió de les grans empreses hidroelèctriques que controlaven cada vegada més trams dels rius.

Front a aquesta problemàtica, Manuel Lorenzo Pardo (1933) presentà solucions que trencaven amb la tradició, ja que superaven el marc de la conca hidrogràfica. En concret, contemplava el litoral mediterrani entre València i Almeria com un conjunt: *hay pues, en la zona valenciana un problema de regularización y ordenación, en la alicantina y murciana una necesidad de ayuda; en la andaluza una imperiosidad de socorro*. La solució es trobava en la *aportación de nuevos caudales que lleven la seguridad y abundancia a Valencia, la satisfacción a Alicante y Murcia y la vida a Almería*.

Es projectava, per tant, un seguit de canals de transvasament per tal de compensar les conques deficitàries amb els sobrants de les excedentàries. En concret, es plantejava extraure cabals de capçalera del Tajo i el Guadiana i transvasar-los cap al Xúquer i el Mundo, on ajudarien a consolidar els regadius entre Sagunt i el nord d'Almeria, que quedarien enllaçats entre sí per la prolongació de sèquies ja existents i la construcció d'alguns canals nous. També es plantejava un transvasament de cabals de l'Ebre al nord de Castelló¹⁶. La clau de tot el projecte es trobava llavors en el riu Xúquer, pel seu paper de distribuïdor de cabals i també pel fet que les millores a aquests rius anaven a produir beneficis econòmics immediats que ajudarien a finançar les obres posteriors (ELÍO TORRES, 1934).

L'element central d'aquest projecte de redistribució de cabals entre conques era el pantà d'Alarcón, l'embassament del Xúquer projectat per Fausto Elío, que havia de servir per fer una regulació *hiperannual* de la conca. Alarcón es convertí, a mesura que madurava el Pla Nacional, en objecte de l'acció preferent de l'Estat. L'avantprojecte de llei de 21 de juliol de 1932 obvià les tres demandes de concessió privades –Álvaro del Portillo, REVA i HE– deixant en mans de l'estat la construcció i gestió de la presa¹⁷:

“No conviene interponer entre el Estado y los labradores y huertanos que hayan de utilizar las aguas para el riego, a empresas industriales que, movidas por afanes de lucro, habrían fácilmente de establecer sistemas de explotación dañosos para los verdaderos usuarios. Muy acentuadamente concurren en el Júcar las circunstancias que apuntadas quedan, y con patentísima seguridad en el proyectado pantano de Alarcón.”

Indalecio Prieto també va fer constar al parlament les dificultats que havia trobat per consultar l'expedient del pantà, ja que era coneguda la seua intenció de “contener la avaricia de una empresa particular”, objectiu que va assolir amb l'aprovació de l'esmentat

¹⁶ “Las aguas destinadas a la zona murciana y andaluza irán por un canal –ya incluido en un proyecto de regadío local (Albacete)– aunque con distinta y más elevada traza y mayor capacidad; y las destinadas a la zona valenciana seguirán por el Júcar hasta las presas de derivación de los canales de riego. Pero como la Acequia Real del Júcar permite llevar aguas hasta el Turia, aumentando la disponibilidad de este río y quizá consintiendo la construcción del canal de Liria (...) y a su vez la acequia de Moncada permite llegar hasta Sagunto, resultan relacionados entre sí y en plena garantía todos los regadíos valencianos” (LORENZO PARDO, 1933:31-34). La distribució en la zona de Murcia i Almeria no estava projectada al mateix detall.

¹⁷ Amb el futur canvi de govern, una Ordre Ministerial del 29-8-1934 (publicada a *La Gaceta* el 31-8-34) li acabaria reconeixent a Álvaro del Portillo el dret als aprofitaments hidroelèctrics dels embassaments del Xúquer, però confirmà la propietat estatal d'Alarcón.

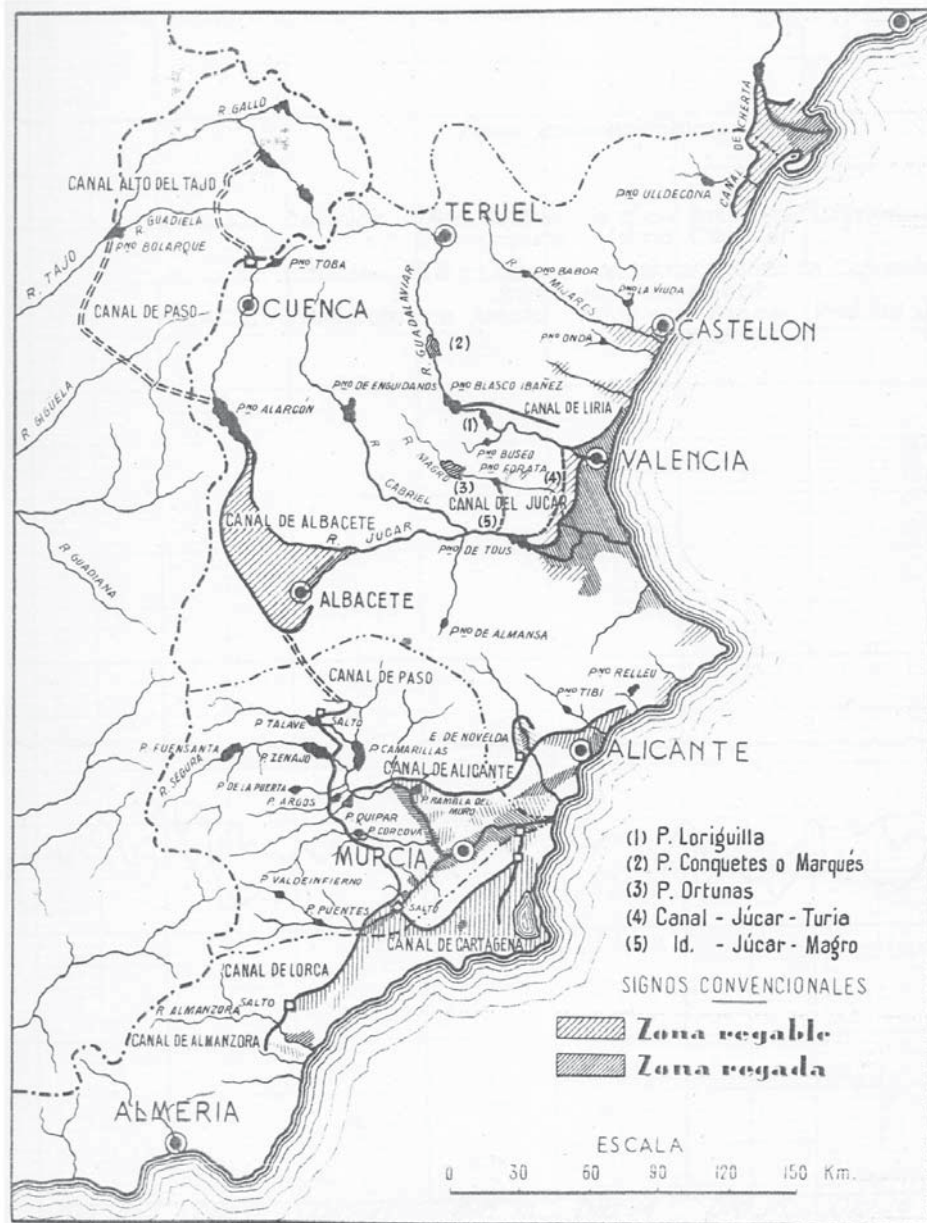

Figura 1. Plan de Riegos de Levante. Font: Elío (1934).

avantprojecte de llei (MATEU, 2010). Poques setmanes després, el 9 de setembre de 1932 es va aprovar per llei, amb urgència, la construcció per l'estat del pantà d'Alarcón y demás obras complementarias de la regulación de dicho río, el que deixava en suspens qualsevol concessió particular que l'afectara¹⁸.

Una Ordre Ministerial de 7 d'octubre de 1932 creà, dins de la *Delegación de los Servicios Hidráulicos*, un servei especial destinat a gestionar la regulació i aprofitament conjunt de les dos conques fluvials. La *Dirección de Obras de Regulación de las cuencas del Júcar y del Turia* assumia una part important de les competències de la Delegació en matèria d'obres, ja que anava a dirigir la construcció dels pantans de regulació dels dos rius, mentre el primer organisme retenia la resta d'obres i la policia d'aigües. Al capdavant d'aquest organisme, encarregat de l'execució de les obres del *Plan de mejora y ampliación de los riegos de Levante*, se situava Fausto Elío, que ara disposaria de major autonomia i un control quasi omnímode sobre els dos rius, sota la dependència directa de Lorenzo Pardo, designat director general d'obres hidràuliques unes setmanes abans¹⁹.

El *Plan de mejora y ampliación de los riegos de Levante*, defensat per Elío (1934:30, 38, 45) plantejava la immediata regulació del Xúquer mitjançant la construcció de quatre embasaments. Descartat un pantà a Cofrents –que haguera negat les hortes dels pobles riberencs– s'optà per la construcció immediata dels de Tous i Alarcón al Xúquer, Forata al Magre, i el posterior estudi del pantà d' Enguïdanos al Cabriol. Elío, com a responsable de la Direcció escollí als seus enginyers d'entre els de la Delegació. El seu col·laborador més estret, Rafael Montiel es feu càrrec del pantà d'Alarcón, Félix Casaus del de Tous i Vicente Botella del de Forata.

El d'Alarcón era la peça clau de la regulació del Xúquer. Elío el concebí com un *hiperembalse*, tant per la seua capacitat d'uns mil milions de metres cúbics, com pel seu paper com a futur receptor de les aportacions del Tajo. Serviria, per tant, com a *centro del nuevo sistema*, punt de redistribució dels cabals que havien d'abastir a les cinc províncies beneficiades –València, Alacant, Múrcia Albacete i Conca–. Les seues característiques permetien que poguera atendre a la regulació del Xúquer amb una temporalitat superior a l'any²⁰.

El pantà de Tous estava destinat a actuar com a *contraembalse* de la conca. Era la presa inferior, recolliria els cabals de bona part de la conca i permetria aprofitar els sobrants del reg –en especial en èpoques de neteja de sèquies i els mesos en que no es cultiva l'arròs– derivant-los cap a València mitjançant un canal. També permetria regularitzar el règim fluvial, anul·lant les alteracions provocades pels salts hidroelèctrics i minvar l'efecte de les riuades. La seua capacitat es trobava, però, molt limitada per les condicions topogràfiques del terreny i per la presència d'aigües amunt del salt de Millares de HE, el que impedia *dar a la presa de cierre la altura que exigiría un embalse de gran capacidad*. El de Forata havia de servir per regular el Magre, però també actuaria com a pantà auxiliar del Xúquer, ja que es podria derivar, mitjançant un canal de 10 km, els sobrants que no es pogueren embassar a Tous.

¹⁸ *Gaceta* del 10-9-32. Es tractava, per tant, d'una norma que les companyies elèctriques segurament reberen com un excés intervencionista que anava en contra dels seus interessos. El moment de la seua aprovació no va ser en absolut casual. El mateix dia, *La Gaceta* publicà un altre decret referent a la intervenció permanent del Ministeri de Foment en les companyies de ferrocarrils que s'havien beneficiat d'ajudes estatals. El mateix 9 de setembre de 1932 es varen aprovar al congrés l'Estatut de Catalunya i la Llei de la Reforma Agrària, publicades en la *Gaceta* del 21-9-32. Sembla que el fracàs de la *Sanjurjada* el 10 d'agost anterior, va servir per impulsar l'aprovació de la legislació més reformista -i polèmica- d'aquesta etapa.

¹⁹ Els canvis anaven en detriment de l'enginyer José Marqués, llavors cap de la delegació i superior jeràrquic d'Elío, que perdia algunes atribucions i part del personal de la delegació (MATEU, 2010).

Les primeres actuacions del Pla es centraren al Xúquer, on fins llavors no s'havia portat a terme cap obra de regulació i calia delimitar urgentment els interessos particulars. Al Túria s'estaven executant les obres del Pantà de Benagéber o Blasco Ibáñez i estava en estudi el de Loriguilla, per al que Fausto Elío havia previst un paper de *contraembalse* semblant al de Tous: receptor i regulador dels cabals destinats a l'abastiment urbà de València i als regs històrics de l'Horta²¹.

DEL PLA DE REGS A LA CONFEDERACIÓ HIDROGRÀFICA

L'organització dels regadius valencians, conflictiva per tradició, va esdevindre, amb la creixent politització de la societat valenciana a principis del segle XX, un camp obert per a l'enfrontament polític. L'extensió de la premsa afavorí la irrupció d'una opinió pública cada vegada més activa, fet amb el que havien de conviure tant els càrrecs polítics com els tècnics de l'administració, forçats a buscar el suport de la premsa i els electors per garantir-se l'èxit dels projectes²². Fausto Elío semblava molt conscient de l'important pes de l'opinió pública –seguia les discussions periodístiques i es feia elaborar dossiers de premsa–, però ben al contrari que Lorenzo Pardo, defugia els debats públics. Sí va participar en el debat tècnic al voltant del *Plan de Riegos de Levante* aportant arguments en defensa d'alguns dels punts més polèmics²³.

Elío es va distingir com a defensor del control estatal sobre els rius –en plena sintonia amb la legislació d'Indalecio Prieto–. Al seu informe va explicar les dificultats que els salts d'Hidroelèctrica Espanyola a Millars i Cofrents, implicaven per a la regulació del riu. Recomanava una revisió completa de les concessions, menys tolerant amb alguns dels usuaris industrials. Calia fer caducar les concessions en que s'haguera desatès alguna clàusula, i canviar les condicions d'aquelles que pogueren afectar a la regulació de les corrents. En general, recomanava la caducitat del màxim nombre de concessions *pues inutilizan el aprovechamiento de los tramos por ellos ocupados y son siempre una dificultad para llegar a la regulación de las corrientes*. Quan en agost de 1934, s'atorgaren els aprofitaments industrials a peu de presa d'Alarcón, Enguñados i Tous a Fernando del Portillo, feu constar la seua opinió desfavorable sobre aquestes concessions que representaven *un elemento de perturbación para la resolución del problema de la regulación*²⁴.

Els interessos de l'Estat també havien de primar sobre els drets dels regants, que havien dut a terme una oposició frontal als transvasaments. Les comunitats de regants s'havien posicionat en contra dels transvasaments: *no queremos que se derive a la Región*

²⁰ Alarcón recolliria les precipitacions corresponents a 2.000 quilòmetres quadrats propis i als de la conca captada del Tajo, altres 8.500 quilòmetres (ELÍO TORRES, 1934).

²¹ A més, permetria regularitzar els desembassaments dels usuaris elèctrics del tram superior, i garantir una reserva als regants històrics –*no han de temer estos que, en ningún caso, los nuevos riegos puedan perjudicarlo*– (ELÍO TORRES, 1934:26).

²² L'Horta de València va ser fèrtil en polèmiques al llarg de les convulses dècades de 1920 i 1930. Durant la dictadura de Primo de Rivera un conflicte amb els regants va provocar la dimissió de l'alcalde de la ciutat en gener de 1927 (SANCHIS i GÓMEZ, *en aquest volum*). En 1930, un altre conflicte provocat per les demandes de noves concessions al Túria marcà els mesos previs a la implantació de la II República (SANCHIS, *en aquest volum*).

²³ *Informe del Ingeniero Director sobre el Plan Nacional* (1934). Els dossiers de premsa conservats per la família corresponen als anys 1934, 35 i 36 i recullen notícies procedents de *El Mercantil Valenciano*, *El defensor de Albacete*, i altres diaris de València, Conca i Alacant sobre el debat del Pla Nacional, la llarga polèmica sobre el pantà de Benagéber, la formació de la Confederació Hidrogràfica o la gestió d'alguna de les comunitats de regants.

²⁴ ELÍO TORRES, F. (1934:9): Informe del ingeniero director, en el Proyecto del pantano de Alarcón (1937). Archivo CHJ. Citat per Mateu, J. (2010:26).

Valenciana el agua de otras cuencas hidráulicas, pero la de los ríos Júcar y Turia nos pertenecen²⁵. Front a aquest argument basat en la tradició, Fausto Elío (1934:41) argumentava que els regants no tenien dret a hipotecar el progrés econòmic que el pla representava. Calia així convèncer als regants “de que no son ellos propietarios de las aguas de las acequias cuando fueran derivadas de corrientes públicas sino que solo tienen derecho al uso de ellas y en ningún caso al abuso ni a disponer de las mismas a su arbitrio ni a beneficiarse con ellas”.

Fausto Elío també dedicà part del seu informe a respondre a la proposta del director de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, Félix de los Ríos, qui havia plantejat en 1933 un transvasament de l'Ebre cap a València com a alternativa al transvasament Tajo-Xúquer. Aquest permetria que les aigües sobrants del Xúquer es destinaren a assegurar regadius en la conca del Segura. Elío vaticinà que la proposta *se traduciría en un conflicto social de consecuencias difíciles de preveer* entre regants de València, Alacant i Múrcia, a més de plantejar problemes tècnics²⁶:

“que se trasvase aguas del Júcar para los riegos del Segura, eso nunca lo consentirán aunque fuese practicable reemplazarlas por las del Ebro (...) pues siempre equivaldría a ceder una propiedad libre de cargas por otra de más difícil aprovechamiento, ya que las aguas del Júcar, pocas o muchas, reguladas o no, llegan siempre a los usuarios y las del Ebro habían de ser elevadas y tendrán que recorrer un cauce de 250 ó 300 kilómetros de longitud (...) convirtiéndose de regantes de cabecera en regantes de final. Esto no lo admitirán los actuales regantes”

Però l'argument decisiu era l'econòmic. La importància dels aprofitaments hidroelèctrics al Xúquer hagueren obligat a l'Estat, cas de dur-se a terme un transvasament en capçalera, a pagar unes indemnitzacions molt superiors al cost del transvasament del Tajo.

El debat encara estava obert quan es produïren les eleccions de novembre de 1933 i el canvi de govern no comportà la paralització del Pla Nacional. Com al Túria uns anys abans, al Xúquer, l'oposició al Pla Nacional havia forjat una exitosa unió de les comunitats de regants, liderades per la Sèquia Reial, amb *Hidroeléctrica Española*, propietària dels principals salts de la conca. Una aliança que es pot considerar fonamental per entendre l'evolució de la política hidràulica durant el període republicà; etapa en la que el pes dels interessos valencians resultaren determinants²⁷.

A partir de 1932 els regants del Xúquer i els usuaris elèctrics impulsaren la creació d'una confederació hidrogràfica (MATEU, 2010), concebuda com un instrument que els hauria de permetre un major control sobre la conca i, en especial, limitar l'entrada de nous usuaris²⁸. Aquest projecte va tindre una ràpida aprovació durant el curt govern del valencià Ricardo Samper, com a efecte de les estretes vinculacions entre els usuaris i els partits governants²⁹.

²⁵ Amb similars arguments al·legà la Sèquia Reial del Xúquer per mitjà de l'enginyer Luis Sánchez Cuervo i la Diputació de València, llavors presidida pel blasquista alzireny Juan Calot Sanz, per mitjà de l'advocat de la sèquia d'Escalona Eduardo Llagarria, autor d'aquesta cita (MATEU, 2010).

²⁶ Aquest debat al voltant del transvasament de l'Ebre es va reproduir en l'any 2001, amb arguments i reaccions pràcticament calcades (ELÍO TORRES, 1934).

²⁷ Sobre els primers anys de la Confederació i el seu context polític, cal consultar la recent obra de Mateu (2010).

²⁸ Al Túria la mobilització dels regants ja va ser molt notable durant la dictadura, però els enfrontaments entre usuaris dificultaren la realització del projecte de *Confederación Sindical Hidrogràfica*, com ha analitzat Sanchis (2012).

²⁹ Les demandes dels usuaris havien topejat amb l'oposició dels ministres Albornoz i Prieto, contraris a l'excessiva autonomia de les confederacions hidrogràfiques heretada de la dictadura. La nova majoria parlamentària de novembre de 1933 va situar en posicions clau de govern a membres del republicanisme blasquista i la dreta agrària valenciana, molt vinculats amb les institucions de regadiu. Així, el decret de creació de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer (26-6-34) va estar aprovat durant el govern del blasquista Ricardo Samper, antic assessor jurídic de la Sèquia Reial del Xúquer. La Confederació es constituí amb el valencià Luis Lucia al front del ministeri d'Obres Públiques.

La constitució de la *Confederación Hidrográfica del Júcar* en novembre de 1935 podia representar un seriós entrebanc per al desenvolupament del Pla Nacional de Lorenzo Pardo. La Confederació va estar pensada per que els usuaris –comunitats de regants i HE– consolidaren el seu control sobre el riu –lliure de *ingerencias extrañas*– i l'Estat facilitara la realització dels projectes pendents, en especial la regulació del riu amb els pantans de Tous i Alarcón³⁰. Concebuda com un organisme gestor de la conca del Xúquer –exclusivament– la seua creació responia a una demanda dels usuaris, poc partidaris dels transvasaments, que ara esperaven disposar d'un millor instrument de defensa dels seus interessos. Implicava aparcar la concepció del Xúquer i el Túria com a rius complementaris, –en el que el primer hauria d'aportar sobrants al segon–, origen en octubre de 1932 de la *Dirección de Obras de Regulación del Júcar y el Turia*. De fet, en el mateix acte de constitució s'aprovà enviar a Madrid el projecte de pantà de Tous preparat per l'enginyer Luis Sánchez Cuervo, per encàrrec de la Sèquia Reial del Xúquer. Un pantà de reduïdes dimensions que, en cas d'aprovar-se, haguera fet impossible el projectat transvasament d'aigües al Túria.

CONCLUSIONS

El Pla Nacional d'Obres Hidràuliques va ser el resultat de tres dècades de treballs hidràulics del cos d'enginyers de Camins. Una continuïtat exemplificada en les figures de Lorenzo Pardo i Fausto Elío, tècnics formats al caliu del Regeneracionisme, que tingueren l'oportunitat de desenvolupar la totalitat de les seues carreres professionals en organismes hidràulics.

La creixent especialització entre els enginyers hidràulics va ser possible per la continuïtat dels organismes tècnics sorgits del Regeneracionisme. Les Divisions Hidrològiques comptaren amb personal i dotació per dur a terme un estudi continuat dels rius i conques, plasmat especialment en la instal·lació d'una extensa xarxa d'aforament, que aportaren un coneixement dels rius fonamental per a la planificació hidràulica posterior. En aquests organismes es formaren els tècnics que haurien d'aportar les bases tècniques del *Plan Nacional* de 1933, traçant una certa continuïtat entre el projectisme hidràulic del regeneracionisme i el de la Segona República. En certa manera, el règim franquista va collir els fruits, en forma d'inauguració de pantans i extensió dels regadius, de quatre dècades de continuïtat del personal i constància en els estudis.

El PNOH s'ha de concebre com a part de la voluntat reformista dels primers governs republicans, en bona mesura complementari a l'ambiciós projecte de reforma agrària. L'interès per millorar els regadius mediterranis va fer que els principals debats es centraren en els regadius valencians i en concret en els projectes de regulació del Túria i el Xúquer. Projectes que comportaren un enfrontament més o menys soterrat entre els usuaris particulars –regants i elèctriques– i l'interès estatal per controlar la gestió dels cabals dels grans rius. Aquestes tensions, en un moment de forta politització social, adoptaren un marcat color polític, que no impedí la confluència de les posicions del ministre socialista Indalecio Prieto amb Lorenzo Pardo i Elío –prou més conservadors– en la voluntat per fer prevaldre el paper de l'Estat. L'enorme calat dels interessos que confluen al voltant de la gestió del Xúquer explica la urgent creació de la Confederació

³⁰ *Diario de Valencia*, 26-11-1935.

Hidrogràfica i atorga a la política hidràulica una importància fins al present poc estudiada pels historiadors contemporanis –potser enfosquida pel dramatisme d'altres conflictes coetanis–. La confluència d'interessos entre el republicanisme conservador valencià –blasquistes i DRV–, els regants tradicionals i el puixant sector elèctric va donar lloc a una aliança de llarga durada que explicaria tant el bloqueig del Pla Nacional, com la futura gestió del riu, establint un model que ha arribat fins a l'actualitat.

BIBLIOGRAFÍA

- AGUILAR CIVERA, I. (2008): *Ingenieros y artifices en la obra pública en la Comunidad Valenciana: de la ilustración a los albores de la modernidad* [Recurso electrónico]. Cátedra Demetrio Ribes, UVEG-FGV: Conselleria d'Infraestructures i Transport, València.
- COMÍN COMÍN, F. (1988): *Hacienda y economía en la España contemporánea (1800-1936)*, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid (2 Vols.).
- CONSEJO DE OBRAS HIDRÁULICAS (COH) (1934): *Informe sobre el Plan Nacional de Obras Hidráulicas y Proyecto de ley de bases de 29 de junio de 1934*, Madrid.
- DEL MORAL, L. (1999): La política hidràulica en España desde 1936 a 1996, en GARRABOU, R. y NAREDO, J.M. (Edits.): *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria, Madrid.
- ELÍO TORRES, F. (1934): *Informe del Ingeniero Director de las Obras de Regulación del Júcar y Turia sobre el Plan Nacional de Obras Hidráulicas*.
- FERRER MARSAL, J. (1994): *El puerto de Denia. Una ilusión de progreso*, Consellería d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, Valencia.
- FERRI, M. (2011): *L'obra pública en el territori valencià durant la formació de l'estat liberal (1834-1868). La tasca dels enginyers de camins*, Tesi doctoral, Universitat de València.
- LORENZO PARDO, M. (1919): *Uriarte. Recuerdos de la vida de un gran ingeniero*, Tipografía y fotografía del Heraldo, Zaragoza.
- LORENZO PARDO, M. (1933): *Las directrices de una nueva política hidràulica y los riegos de Levante. Conferencia de D. Manuel Lorenzo Pardo. Alicante, 26 de febrero de 1933*, Sucesores de Rivadeneyra S.A., Madrid.
- MARCUELLO, J.R. (1990): *Manuel Lorenzo Pardo*, CICCOP Aragón, Zaragoza.
- MATEU, J. F. (1996): *Precedentes históricos de la Confederación Hidrogràfica del Júcar. Conmemoración del 60 aniversario de la Confederación Hidrogràfica del Júcar*, CHJ, Valencia.
- MATEU, J. F. (2003): *El servicio de prevención y anuncio de crecidas en España (1863-1917)*, *Areas*, 23, 101-121.
- MATEU, J. F. (2010): *La primera Confederación Hidrogràfica del Júcar (1934-1942)*, Confederación Hidrogràfica del Júcar, Valencia.
- MATEU, J. F. (2011): *Memoria del 75 Aniversario. Confederación Hidrogràfica del Júcar. Actividades desarrolladas en Valencia, Teruel, Cuenca, Albacete y Albalat de la Ribera*, Confederación Hidrogràfica del Júcar, Valencia, 113-133.
- MATEU, J. F. et al. (2012): *Desarrollo del servicio de aforos en España (1840-1959). La red de estaciones de la Confederación Hidrogràfica del Júcar*, Confederación Hidrogràfica del Júcar, Valencia.
- MARCUELLO, J.R. (1990): *Manuel Lorenzo Pardo*, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Madrid.
- MARTÍN GAITE, C. (1983): *El Conde de Guadalhorce, su época y su labor*, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Madrid.

- ORTEGA CANTERO, N. (1999): La política hidráulica española hasta 1936, en GARRABOU, R. y NAREDO, J. M. (Edits.): *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argenteria, Madrid, 159-180.
- PLAN NACIONAL DE OBRAS HIDRÁULICAS (PNOH) (1933): Ministerio de Obras Públicas, Madrid.
- SANCHIS IBOR, C. (2012): La Confederación fallida. Administración y usuarios en la cuenca del Turia (1928-1936). *Cuadernos de geografía*, 91-92.
- SANCHIS IBOR, C. i GÓMEZ ALFARO, G. (2012): La ciudad contra la huerta. El conflicto del agua potable en Valencia. (1926-1928). *Cuadernos de geografía*, 91-92.
- SÁENZ RIDRUEJO, F. (1993): *Los ingenieros de Caminos*, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Madrid.
- SÁENZ RIDRUEJO, C. y SÁENZ RIDRUEJO, F. (1993): El Plan Nacional de Obras Hidráulicas: autor, colaboradores y circunstancias que concurrieron en su realización, en *Plan Nacional de Obras Hidráulicas (1933). Edición comentada*, Ministerio de Obras Públicas, Transportes y Medio Ambiente, Madrid.
- SÁENZ RIDRUEJO, F. (2012): La gestación del trasvase Tajo-Segura, según los diarios de Clemente Sáenz García y los papeles de Manuel Lorenzo Pardo, *Revista de Obras Públicas*, 3531, 7-18.
- VILLANUEVA LARRAYA, G. (1991): *La "política hidráulica" durante la Restauración (1874-1923)*, UNED, Madrid.